

Т. М. Панасенко Іван Котляревський

*Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!*

Тарас Шевченко

*Як день горить, як вітер хилить віти,
Як те, що є на світі даль і час,
Між нас тобі, поете, жити,
Як і між тих, що прийдуть після нас.*

Володимир Сосюра

* * *

Вірш «На вічну пам'ять Котляревському» молодий Тарас Шевченко написав у 1838 році, вражений звісткою про смерть Івана Петровича Котляревського. Тарас Григорович пророкував письменникові невмирущу славу і, звичайно, не помилявся, бо не можна забути людину, що зробила переворот у літературі, переступивши через усі умовності й забобони, щоб розповісти про свою Батьківщину. Не можна забути людину, яка першою почала використовувати в літературі живу мову свого народу, стала зачинателем нової

української літератури. Видатний прозаїк ХХ століття Олесь Гончар зазначав: «Іван Петрович Котляревський належить до тих довгожителів планети, які разом із витворами свого духу впевнено переступають через грані сторіч, далеко йдуть за межі їм відміряного часу».

Творча спадщина Івана Петровича Котляревського — це поема «Енеїда», п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», послання-ода «Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну», переклад російською мовою уривків з праці Дюкела «Євангельські роздуми, розподілені на всі дні року...», переспів російською мовою вірша давньогрецької поетеси Саффо «Ода Сафо». Як бачимо, творчий доробок письменника порівняно невеликий за обсягом. Але навіть завжди стримана Олена Пчілка зазначала: «Твори ті сяють, бризкають яскравим водограєм чисто народної мови...»

Поема «Енеїда», над якою Котляревський працював майже три десятиліття, стала епохальним за своєю громадською й художньою значущістю явищем у духовному житті українського народу, визначила змістовий напрям і форму всього нашого красного письменства. Чи є такі українці, які не знають славнозвісні рядки: «Еней був парубок моторний // І хлопець хоть куди козак...»

Життя і творчість Івана Петровича Котляревського припали на час, коли, здавалося, самі підмурки національної ідеї відбували одне з найсерйозніших випробувань на право існування. Невблаганна дійсність розбивала на друзки всі громадські й культурні сподівання українського народу. Могутній і тотальний імперський тиск мав на меті остаточно привести до знищення навіть можливих проявів національного духу. Поневіряннями, визиском, кров'ю вписано в літопис історії українського народу сторінки немилосердного XVIII сторіччя, яке, за справедливим визначенням Пантелеймона Куліша, виявилось віком «расхищення національної собственности всеми благовидными и неблаговидными способами». То був час, коли на історичному роздоріжжі народ міг утратити все: надії, традиції, культуру, майбутнє і, зрештою, себе. Стихійні протести щораз захлиналися під тиском безжальної сили й жорстокості... І раптом серед мертвої тиші залунав сміх — зневажливий, саркастичний, життєствердний сміх. Той сміх пробудив у душах людей не тільки почуття гідності, але й повернув віру в себе, у свою неповторність і значущість. Іван Франко, оцінюючи безприкладний літературний подвиг Котляревського, порівнював творчість письменника з пробудженням високогірного орла, який, злетівши

з вершини, відвалив снігову брилу, що, покотившись кам'яним схилом, викликала могутню лавину, яка залунала «дужче грому».

Біографія Івана Петровича Котляревського не багата на події: до сьогоднішнього дня в історії його життя залишилися запитання без відповідей, а про особисте життя відомо лиш натяки й здогади. Тому подальша оповідь буде насичена припущеннями, версіями, легендами, а може, й вигадками перших біографів про життя засновника нової української літератури.

Рідна Полтава

Невелике губернське місто Полтава наприкінці XVIII ст. майже нічим не відрізнялося від навколишніх великих степових сіл. Хоч історія його налічувала вже кількасот років (перші літописні згадки про поселення Лтаву датовано 1174 роком, а пам'ятки матеріальної культури донесли до нашого часу залишки людських поселень VII–VI ст. до н. е.), проте Полтава довгий час залишалася невеликим селищем. Це й не дивно, адже вона була дощенту знищена за монгольської навали у XIII ст., а пізніше не раз зазнавала спустошливих набігів інших кочівників. З 1648 року Полтава стає полковим містом. Мужньо боролися мешканці міста проти польської шляхти,

під Полтавою були розгромлені шведські сили Карла XII... Після ліквідації полкового адміністративного поділу України Полтава з 1784 року стає повітовим центром Катеринославського намісництва, а трохи згодом, з 1797 року, — новоорганізованої Малоросійської губернії. Лише з 1802 року, коли було утворено Полтавську губернію, місто почало зростати, впорядковуватися й набувати обличчя культурного центру.

Було в місті близько тисячі дворів — будинки поспіль дерев'яні, кам'яних усього два-три. Біленькі хати, криті соломою, з призьбами й ганками, ховалися в зелені вишневих садків; з-за дерев виглядали, ваблячи зір, тільки передні стіни, на яких веселими візерунками вигравали навпроти сонця дерев'яні, різьблені одвірки та коники, красувалися розмальовані віконниці. Біля в'їздів у місто стояли численні вітряки, що розмірено помахували крилами. Задумливі верби хилилися над тихою мальовничою Ворсклою, просторі луки були оточені блакитними стінами лісів. Майже всі мешканці займалися хліборобством, мали навколо міста ниви та пасовиська, тримали худобу. Побут городян був старожитній, майже всі розмовляли українською мовою. Ще зі старих часів при церквах діяли школи, так що майже всі чоловіки були письменними. Єдиний міський середній навчальний заклад — духовна семінарія, відкрита в 1779 році й

названа, як і єпархія, Катеринославською (з 1786 року), де навчалися діти всіх суспільних станів.

На одній з мальовничих околиць міста, на високому пагорбі, з якого видно було чарівну Ворсклу і зарічанську сторону, навколишні хутори й ліси, біля церкви Успіння Богоматері стояв старенький будинок з химерним високим дахом, з ганком на півтора східця, з невеличкими віконцями. Цей будинок придбав у 1751 році дід Івана Петровича Котляревського, диякон Успенської церкви Іоанн Котляревський, за «27 рублей 50 копеек ходячей российской монеты в вечное и потомственное владение». На сволоці однієї з трьох кімнат, за старовинним звичаєм, кирилицею було вирізано: «Создася дом сей во имя Отца и Сына и Святаго Духа. Аминь. Року 1705 месяца августа 1». З вікон будинку відкривався чудовий краєвид: поросле садами місто плавно спускалося пологим схилом до річки, що грайливо звивалася зеленими луками, за якими темніли віковічні ліси. Недалеко від хати була комора, хлів і криниця з журавлем, а все обійстя — у вишнях. За ним — скільки сягало око — білили хатки, зеленіли мальовничі левади, серед яких поміж розлогих кучерявих верб виляся Ворскла.

У цьому будинку 9 вересня 1769 року народився Іван Петрович Котляревський.

Рід Котляревських здавна жив у Полтаві. Він походив з українського старшинства й від російського уряду одержав дворянське звання. Батько Івана належав до дворян, але через невеликі статки був змушений працювати канцеляристом у міському магістраті. Хоча ця посада серед чиновників вважалася прибутковою, та маєтність Петра Котляревського була невелика: крім садиби мав за Ворсклою до шістдесяти десятин поля і луків та ділянку лісу. Кріпаків було всього восьмеро — дві родини. Мати майбутнього письменника походила з давнього козацького роду Жуковських.

У Полтаві, серед мальовничої природи над Ворсклою, в обстановці, дуже близькій до сільської, і минули дитячі та шкільні роки Івана Котляревського. На берегах невеликої річки, у товаристві сільських хлопчаків-ровесників проходили дитячі літа Івана. У біографії, складеній О. В. Терещенком, так описані умови раннього дитинства майбутнього письменника: «Нерідко доводилось Іванові вдовольнятися одним шматком хліба й ходити босим; але жива й весела вдача допомагала йому переносити домашні нестатки...» Саме така вдача та блискуче почуття гумору в майбутньому будуть допомагати, рятувати й підтримувати поета.

Навчання

Ніяких відомостей про початкову освіту Івана Котляревського до нас не дійшло. Перший біограф поета, український письменник і педагог Степан Павлович Стеблін-Камінський, який особисто був знайомий з Котляревським, висловив здогад, що, мабуть, за тодішнім звичаєм, письменник ходив у школу до дядка. Це цілком можливо, бо приходська школа існувала в Полтаві ще з XVII ст. З численних історичних і літературних матеріалів добре відомо, якими були ці найпоширеніші в ті часи школи. Навчання відбувалося в хаті дядка, де окремі столи складали певний клас: «буквар, часослов і псалтир». У першому класі тільки читали; писати ж починали з другого класу — спочатку розчиненою крейдою на провоскованих випалених дощечках, а згодом уже чорнилом на папері. З третього класу набиралися охочі в особливий клас, де навчалися церковного співу — взимку в тій же хаті, а навесні — на свіжому повітрі під навісом. Найхарактернішою ознакою такої школи був неймовірний гамір: у класах було по 30–40 учнів, і кожен з них на весь голос читав чи співав щось своє. Початкова наука в той час була досить важкою й гіркою: подавали її у формі зубріння, приправляючи дошкульними способами заохочування до навчання, зокрема відомою

«субіткою», тобто тілесними покараннями різками по суботах (наприкінці тижня), щоб очистити учнів від провин навмисних і ненавмисних. Такою, мабуть, була й школа, в якій навчався маленький Іван Котляревський. Напевно, йому довелося пройти весь тернистий шлях дяківської мудрості з її нудним зубрінням і обов'язковими «субітками», про що поет писав у своїх творах і часто згадував у колі знайомих. Згадаймо, як троянці під керівництвом Енея вчили латину:

Еней від них не одступався,
Тройчаткою всіх приганяв;
І хто хоть трохи лінувався,
Тому субітки і давав.

Але в дяківській школі Іван був, як вважають біографи, чи не найкращим учнем. Як писав згадуваний уже О. Терещенко, «з дитячих років виявилась у нього охота до читання і старанність у заняттях». Ґрунтовна початкова освіта стала доброю основою для подальшого набуття знань у духовній семінарії.

Батьки помітили і любов сина до читання, й добрі результати навчання, й бажання вчитися далі, тому вирішили віддати Івана в науку до Полтавської духовної семінарії. У цьому закладі Іван Котляревський навчався з лютого 1780 року до

літніх канікул 1789 року, але, як показують архівні дані, не закінчив його. Якою ж була та школа, де виховувався майбутній письменник і де у нього, очевидно, пробудились перші пориви до літературної творчості?

Заснована в останній чверті XVIII ст., Полтавська семінарія не була вже подібною до тих шкіл, у яких навчались такі попередники Котляревського в українській літературі, як Григорій Сковорода, Іван Некрашевич, не кажучи вже про Митрофана Довгалевського та його сучасників. В освіті, яку вона давала, було вже чимало нового, як порівняти до науки в Київській академії та інших духовних школах в Україні в середині XVIII ст. Хоч навчання в духовних семінаріях кінця XVIII ст. в Росії і не було регламентоване єдиним статутом, а кожна з них була підпорядкована місцевому єпархіальному начальству, яке й визначало програму та організацію навчання, проте це були школи більш-менш єдиного типу. Хоч навчання й було схоластичним, усе ж це був шлях до знань. Учителі, що самі недавно прийшли сюди з Києво-Могилянської академії та Харківського колегіуму, в своїй праці, як правило, часто-густо трималися старих методів та настанов. Формально семінарія вважалася духовним закладом, проте вона давала, як для тих часів, досить широку освіту. В

ній, крім богословських предметів, викладалися історія, географія, математика, особливо багато уваги надавалося вивченню мов. Цього вимагали нові віяння в духовних семінаріях у другій половині XVIII ст., а керівники семінарії в Полтаві намагалися не відставати від інших. У 1780 році, як свідчать документи, в семінарії було відкрито й додаткові класи грецької, французької та німецької мов. Товариш Котляревського по семінарії І.І. Мартинов (пізніше видавець журналів «Северный вестник» (1804–1805) та «Лицей» (1806)) згадує про своє навчання в Полтавській семінарії (1780–1788): «Проходячи ординарні класи від форми до богослов'я звичайним тоді для семінарії порядком, крім головних предметів навчання, якими вважаються латинська й російська граматики, поезія, риторика, філософія й богослов'я, я навчився тут грецької, трохи німецької мови й арифметики; інших наук і мов у цій семінарії тоді не навчали». Окремі з цих курсів охоплювали різні галузі, як свідчить той же Мартинов: «...я закінчив курс філософії, тобто логіки, метафізики, фізики і моралі».

Навчання в такому духовному закладі тривало тоді звичайно від 10 до 12–13 років і включало такі класи: нижчий російський, або заправний (ще звався «інформаторія»), граматичний нижчий («фора»), граматичний вищий («інфіма»), піїтика,

риторика, філософія і богослов'я (навчання в деяких класах риторики й богослов'я тривало не менше двох років). Названі класи мала й семінарія в Полтаві в часи перебування там Івана Котляревського. Саме в цей час у науку почали проникати деякі нові віяння. Дуже багато часу приділялося вивченню латинської мови (в обох граматичних класах, а також у класах піітики, риторики): учнів примушували розмовляти між собою латинською мовою. Чи не відгуком семінарських вражень в «Енеїді» є сцени вивчення троянцями латинської мови і їх спроби розмовляти латинсько-українською сумішшю:

Енеус но стер магнус панус
І славний троянорум князь,
Шмигляв по морю, як циганус,
Ад те, о реке! Прислав нунк нас.

Еней у поемі Котляревського знав латину трохи краще за інших троянців, але його суміш двох мов звучить так само дивно:

Латинус рекс єсть невгамонний,
А Турнус пессімум дурак.
І кваре воювать вам мекум?
Латинуса будь путоцекум,
А вас, сеньйорес, без ума;

Латинусу рад пацем даре,
Пермітто мертвих поховаре,
І злості корам вас нема.

(Переклад латинських слів за порядком: Латин цар, Турн найгірший, чому, зі мною, Латина, вважаю сліпим, старші, Латину, дати мир, дозволяю, поховати, проти.) Навчання граматики, піітики й риторики провадилось не тільки на зразках творів латинських поетів (серед яких значне місце посідав римлянин Вергілій Публій Марон), а й російських. У наказі по семінарії на 1787 рік учителеві піітики пропонувалось вивчати з учнями оди Михайла Ломоносова, Олександра Сумарокова, а також робити переклади російськими віршами творів Вергілія, Овідія, Горація. Прийнятий у семінаріях підручник піітики «Правила пиитические» Аполлоса Байбакова подавав насамперед приклади з російських авторів, приділяючи, щоправда, спеціально увагу й Вергілієві. У підручнику учні знайомилися з уривками і з невеличкими творами А. Кантеміра, М. Ломоносова, В. Тредіаковського, О. Сумарокова та інших російських поетів XVIII ст. Хай подані уривки та твори й не давали багато матеріалу для читання, проте вони збуджували безсумнівний інтерес семінаристів до літератури. Уже в семінарії, де писання віршів було обов'язковим для учнів, у

Івана Котляревського проявилися неабиякі поетичні здібності. Він швидко міг дібрати до одного слова кілька дотепних рим, легко і вправно писав невеликі вірші, за що товариші прозвали його «рифмачем». Перші поетичні вправи юнака являли собою, очевидно, не тільки божественні канти й вірші високого стилю, які склалися всіма учнями за завданням учителя піітики, а й бурлескні переробки (комічні, пародійні твори з властивою їм невідповідністю між темою і словесною формою: «висока» тема викладається зниженим, простонародним, інколи вульгаризованим стилем, а «низька» — високим, піднесено-героїчним) духовних псалмів, а також сатири на вчителів та однокласників. У VI частині «Енеїди» І. Котляревський звертається до своєї музи з такими словами:

Ти, музо, кажуть всі, письменна,
В полтавській школі наученна,
Всіх мусиш поіменно знать.

Саме в семінарські роки Іван Петрович особливо захопився творами Вергілія. Звичайно, не можна категорично твердити, що вже тоді в юнака визрів задум «перелицювати» весь геніальний твір римського поета рідною мовою. Проте є всі підстави вважати, що семінарист Котляревський міг